IJETIR

ISSN (Online) 2583-0554

IJETIR

Impact Factor: 5.731

International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (IJETIR)

Volume 5, Issue 5, May 2025

रसनिरुपणम्

अमरेन्द्र कुमार मिश्रः

सहाचार्य (साहित्य विभागः)

कालियाचक विक्रमकिशोर आदर्श संस्कृत महाविद्यालयः

पूर्वमेदिनीपुरं, पश्चिमबङ्गः

रसा: - नाट्यमये संस्कृत काव्यशास्त्रीयग्रन्थेषु रसवादसिद्धान्तोऽसंख्यमत - मतान्तरमवलोक्यते। सर्वत्र कश्च रस:? कति रसा: कथं च तस्य विकास: कथं च तस्यानुभूति: जायते, कथं च नाट्ये काव्ये च रसोद्वोथो जायते, कथं च समाजिकै: साकं तस्य रसस्य कृते साधारणीकरणमित्येते विषया: वर्तन्ते।

काव्याधारशिला रस एव। सामान्यत: रसाश्चत्वार: सन्ति। पदार्थरसा: - मधुरतिक्ताम्लप्रभृतय:, आयुर्वेदशास्त्रीय रसा: - रसराजरस: बसन्तमालतीरसादय:।

मुक्तिमार्गात्मक: - भक्तिरस: ,तथा च साहित्यशास्त्रीयरस: - काव्यसौन्दर्यम् , काव्यास्वाद: ब्रह्मास्वाद - सहोदर:, काव्यानन्दप्रभृतय: ।

वेदे रसोयथा - महे यत् पितर्ह रसं दिवे करवत्सरत् ।

यो नो रसं दित्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां योगत्वा यस्तनूनाम् ।

तं गोभिर्विर्षणं रसं मदाय देवबीतये, सुतंभराम संसृज ।

सोमो भवन्ति वर्णसिर्दधान इन्द्रियं रस सुवीरो अभिशस्तिषा: ।

एभिरूक्तैर्मन्त्रै: स्पष्टं प्रतीयते रसस्यार्थो द्रवरूप: बनस्पतेस्तत्वम् सोमरस: । फलत: वैदिकयुगेऽपि रस आस्वादरूप: यस्य क्रमश: विकासो जात: ।

उपनिषद्काले रस: -

अस्मिन् कालेऽपि रसशब्द: व्याप्तआसीत् । यथा - औषधीभ्योऽन्नम् , अन्नाद्रेत: रेतस: पुरूष: स वा एष पुरूषोऽन्नरसमय: ।

१. ऋग्वेद - १/७१/५

२. ऋग्वेद - ७/१०४/१०

३. ऋग्वेद - ६/६/६

४. ऋग्वेद - ६/१३/५

भक्तिरस:

भक्तिरपि रस:। भक्तेरपि स्थायिभाव: भगवद्विषयिकारतिरिति। यद्यपि - साहित्यशास्त्रे रससिद्धान्त प्रतिपादकेषु मूर्धन्यग्रन्थेषु सर्वत्र नवरसानामेव चर्चा। भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रादारभ्य पण्डितराजजगन्नाथस्य रसगंगाधरपर्यन्तं प्रायोऽयमेव सिद्धान्तो दृश्यते। कुत्रापि भक्तिरसस्य पृथग् रूपेण चर्चा न समायाता।

पंचदशखीस्ताब्दमध्ये वैष्णवधर्माचार्य श्रीमद्रूपगोस्वामिपादा: महान्त: विद्वांस: अलंकर शास्त्रस्यापि, तेषां भक्तिरसामृतसिन्धु: , उज्ज्वनीलमणिश्च द्वौ मूर्धन्यग्रन्थौ विद्येते। यौ हि रसवादप्रतिपादकसिद्धान्तेषु सर्वथा नवीनं पन्थानं प्रतिपादितवन्तौ।

तत्र भगवता रूपगोस्वामिना '' मधुराख्यो भक्तिरसो मुख्यत्वेन प्रतिपादित:। भक्तिरस: एवाङ्गीभूतस्तदङ्गत्वेनैवान्ये सर्वेऽपि रसा: वर्तन्ते भक्तिरसधुर्यामेव सर्वे रसा: चक्रवत् परिभ्रमन्ति इति प्रतिपादिता। तत्र तेन रस - सिद्धान्तसापरम्परगतपद्धतिं परित्यज्य विलक्षण: पन्थ: अनुसृत: ।

ग्रन्थकारेण भक्तिरसामृतसिन्धौ भक्ति - रसस्य संक्षेपेण वर्णनं कृतम् । उज्ज्वलनीमणावपि तस्यैव विस्तारो। विहित: मधुरत्वेन प्रतिपादितस्य भक्तिरसस्य शान्तप्रेयोवत्सलोज्ज्वल - नामका: प्रमुखरसा: वर्तन्ते, तेष्वपि सर्वप्रमुख: मधुराख्यों भक्तिरस:, स एव रसराडिति शब्देनापि व्यवहृत: ।

मधुराख्योऽयं रस: सर्वथा गोपनीयोऽतिरहस्य: मतश्च। अतएव देश काल पात्रादि विशेषे रहस्योऽयं मधुराख्यो भक्तिरस: सर्वोत्कर्षेण वर्तते।

सोऽयं मधुराख्यो रस: वक्ष्ममाणैर्विभावाद्यै: एवास्वाद्यतां मधुराइति भक्ति रस: प्रोक्तो मधुराख्यो मनीषिभि: इति।

रसनिष्पत्ति - प्रतिक्रिया - प्रदर्शिता । तत्र विभावानुभावव्यभिचारिभावानां - स्वरूपम् -

'' तत्र ज्ञेया विभावास्तु रत्यास्वादनहेतव: ।
ते द्विधालम्बना एके तथैवोद्वीपना: परै।।
कृष्णश्च कृष्णभक्तश्च बुधैरालम्बता मता:।
रत्यादेर्विषयत्वेन तदाधारतापि च ।।

तद्भावभावितस्वान्ता: कृष्णभक्तां इतीरता।
उद्यीपनास्ते प्रोक्ता: भावमुद्यीपयन्ति ये।।
ते तु श्रीकृष्णचन्द्रस्य गुणाश्चेष्टा: प्रसाधनम् ।।
अनुभावास्तु चितस्थ भावानामनुबोधका: ।
ते वहिर्विक्रियाप्राया: प्रोक्ता उद्भास्वराख्यया।।
भावेश्चितमिहाकान्तं सत्वमित्युच्यते बुधै:।
सत्वादस्मात् समुत्पन्ना: ये भावा सात्विका: स्मृता:।।
अथोच्यन्ते त्रयस्त्रिंशदभावा ये व्यभिचारिण:
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति स्थायिन्यमृतवारिधौ।
उर्मिभिवद्वर्धयन्त्येनं यान्ति तद्रूपत्तां च ते।
निर्वेदोऽथ विषाद इत्यादय:।
मिथो हरेर्मृगाक्ष्याश्च संभोगोत्थादिकारणम् ।
मथुरा परपर्याया प्रियताख्योदिता रति:।।

---

१. उज्जवनी लमणित: -

उपर्युक्तविभावानुभावसात्विक भावानामलौकिक - साहचर्येणभिव्यक्त: मथुराख्यारति - स्थायिभाव: मधुर रसरूपे परिणमति यश्चभक्तिरस: । स एव रसराट् तस्मिन्नेव सर्वेषांरसानामन्तभाव इति।

भरतनाट्यशास्त्रे रसविचार:

नाट्यशास्त्रे ३६ षट्त्रिंशदध्याया: विद्यन्ते। तेषु षष्ठाध्याय: सविशेषं रससिद्धान्तप्रसङ्गे विराजते। तत्र प्रथम पंचाध्यायेषु मुनिना भरतेन नाट्यशास्त्रविषये स्वविचारा: प्रकाशिता:।

विद्वांस: रसशब्देन यस्य प्रयोगं कुर्वते क: स: रस इति जिज्ञासायामुच्यते-

'' जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यगीतमेव च।
यजुर्वेदादभिनय: रसानथर्वणादिह ।।

अत्र ''रसानार्थवणात्'' इति ये रसा उक्तास्ते प्रसिद्धा एव। लोके षट्रसा अम्लतिक्तादय: । एते न प्रकृतौ न वा विकृतौयुक्ता: येच तत्रापिरसनेन्द्रिय ग्राहयगुणे एव रस - शब्द - प्रयोग: पत्रापितत्र श्रृंगारादौ रसशब्दास्ते न रसनेन्द्रियग्राहया: ।

रसशब्दप्रयोगस्तु -

IJETIR ISSN (Online) 2583-0554
Impact Factor: 5.731
International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (IJETIR)
Volume 5, Issue 5, May 2025

श्रृंगारहास्यकरूणरौद्रवीरभयानका: ।

विभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्येस्टौ नाटये रसा: स्मृता: ।।

'' विभावानुभाव व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति:'' इति रसनिष्पत्तौ स्वीकृतायां विविधप्रक्रियायां मूलं सूत्रमिदम् । एतद् व्याख्यानेऽभिनवभारती प्रतिपादयति-

'' अनुमानागमयोगी प्रत्यक्षादिकारण - तटस्थ -प्रमातृप्रमेयपरकीय - लौकिकचित्तवृत्तिविलक्षणतया निर्वास माना परिमितस्वात्माश्रयतानिर्वासनाविरहाच्च लौकिकप्रमदादिजनितनिजरतिशोकादिवत् चितवृत्यन्तर जनताक्ष्मानिर्विघ्न - स्वसंवेदनात्मकविश्रान्तिलक्षणेन रसनापरपर्यायेषा व्यापारेण गृह्यमानत्वात् ।''रसशब्देनाभिधीयते इति भरतमुनि:।।

इत्थं हि रस एव नाटयम् यस्यानुभूतिरेव फलम् इति।

रसस्य प्रसिद्धा व्याख्या

नाट्यशास्त्रमनुसृत्यास्वादपदवीं दधानं रसपदाभिधेयं कमपि पदार्थमभ्युपगच्छन्ति केथनाचार्या। तादृशरस- पदार्थस्वरूपे स्थायिभावस्य रसत्वं व्याचक्षाणानामप्या चार्याणां तत्तत्कल्पनाप्रौढिपरम्परया महान् प्रक्रिया भेद: परिदृश्यते । तत्र पण्डितराजजगन्नाथस्य रसगंगाधरे नव्यन्यायादिदार्शनिकभाषाया निरूक्तरसविवेक: आधुनिकमनोविज्ञानशास्त्रस्यापि क्रीडनमसूचयत् । भारतीयदर्शनशास्त्रेषु विविधभेदभिन्नानां ज्ञानानां क्रमिककार्य कारणकल्पनामूला मानस्य : प्रक्रिया नैकप्रकारा: वर्णिता:विद्यन्ते। ता: प्रक्रिया मानसस्य विषय: । एषा अपि प्रक्रिया दर्शनभेदेन किंचित् विभिद्यन्ते। समे च दार्शनिका:स्वस्वप्रक्रियां समुचित मेनं रसं सस्वट्: । पण्डितराजगन्नाथेन अभिनवगुप्तनिर्दिष्टाचार्याणां मतानि विवेचितानि। तत्र तेन महाशयेन यद्यपि ''एकादशमतानि'' विवेचितानि, परंच प्रसिद्धतया केवलचत्वारि एव मतानि मयोपस्थाप्यन्तेऽत्र। ऐतानि चत्वारि मतानि वर्तन्ते भट्टलोल्लट - शंकुक् -भट्टनायक - अभिनवगुप्ताचार्याणाम् । अत: एतेषामाचार्याणांमतानि यथा काव्यप्रकाशदिषु साहित्यग्रन्थेषूपलभ्यन्ते। तदग्रन्थानुपलम्भात न तथैबोपस्थाप्यन्ते अपितु एतेषां मतामाधारीकृत्य रसविवेचनं कृतमिति मन्यते।

भट्टलोल्लटमतम् - अथवा उत्पत्तिवाद:

रत्यादिस्थायिभावेन सह विभावानुभावव्यभिचारिभावानां संयोगात् रसस्य उत्पत्ति: भवति इदमेव वर्णितं तै: ''विभावैर्ललनोद्यानादिभि:'' व्याख्यानै:। आचार्यस्यस्य मतं रसगंगाधरकारेणोद्धृतं इत्थम् ''मुख्यतया दुष्यन्तादिगतएव रसो रत्यादि: कमनीय विभावाद्यभिनयप्रदर्शन कोविदे दुष्यन्ताद्यनुकर्तरि नटे समारोप्य साक्षात्क्रियते । इत्येके ''

अस्यां व्याख्यायां विभावेन सह रत्यादि: स्थायिभावस्य संयोग उत्पाद्योत्पादविषयक: सम्बन्ध:, अनुभावेन सह गम्यगमकभावसम्बन्ध: तथा व्याभिचारिभावेन सह पोष्यपोषकभावसम्बन्ध:, संयोग शब्देनाभिप्रेत:।

१. मम्मटकाव्यप्रकाशस्य चतुर्थोत्लासे

२. रसगंगाधर - १२४ पृष्ठे: प्रथमानने।

अत एव जनित अभित: प्रतीतियोग्यकृत: तथा च उपचित: इति पदानां प्रयोग:।

भट्टलोल्लटस्यास्मिनन् विश्लेषणे रस: मुख्यरूपेणानुकार्ये रामे तस्यानुकर्तरि नटेऽपि च रस: जायते। इति।

शङ्कुकमतम् अथवा अनुमितिवाद:

आचार्य शङ्कुक: नैयायिक: फलत: एतेषां मते रसस्यानुमिति: साच कथमिति व्याश्यायते- ''अयमेवराम: राम एवायं इतिसम्यग् , न रामोऽयमित्युत्तरकालिकबाधोमिथ्या, राम: स्याद् वा न वाऽयमिति संशय:,राम सदृशोयमिति सादृश्यमत: सम्यक्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगादिन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्या ग्राहये नटे शिक्षाभ्यासादिनासम्पादितादभिनयकार्यप्रकटनेन नटेन कृत्रिमैरपि अकृत्रिमवत् प्रतिभासमानै: विभावादिभि: कारणकार्यसहकारिभि: संयोगेन गम्य- गमकभावसम्बन्धेन अनुमीयमानोऽपि रस: वस्तुसौन्दर्येण आस्वाद्यविषयत्वेनान्यानुमानविलक्षण: स्थायिरूपेण सम्भाव्यमान: रस: सामाजिकै: वासनया स्वाद्यमान: रस: इति।

श्रीशङ्कुकस्यायं भाव: यत् यथा चित्रस्थे तुरगे अयं तुरग:, नायं तुरग:, तुरगोऽयं न वा तथा तुरग सदृशोऽयमिति सत्यमिथ्यासंशयादृश्यरूपाद्भिन्न: विलक्षण:, तथैव रामाद्यनुकारिनटादिरूप - कृत्रिमालम्बनेनाप्यकृत्रिमवदावग्रहलकृत्रिमस्मितकटाक्षादिभिरपि इयं सीता रामविषयकरतिमती वा अयं राम: सीताविषयक् रतिमान वा विलक्षण स्मितकटाक्षरतिमत्वात् '' इति व्याप्तया अनुमानिको रस:।।

विषयोऽयं रसगंगाधरकारेण उच्यते - ''दुष्यन्तादिगतो रत्यादिर्नटे पक्षे दुष्यन्तत्वेन गृहीते, विभावादिभि: कृत्त्रिमैरप्यकृत्रिमतयागृहीतै: भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्रया बलवत्वादनुमीयमानो रस:।। इत्यपरे ।

भट्टनायकमतम् अथवा भुक्तिवाद:

भट्टनायकस्तु नूतनं पन्धानमनुसृतवान् । स पन्था: भुक्तिवाद:। भट्टनायकस्याशयो यत् रसनिष्पत्ति: नानुकार्ये न चानुकर्तरि। अनुकार्यानुकर्तारौ तटस्थौ उदासीनौ च । न तयो: रसानुभूति:। रसानुभूतिस्तु सामाजिकानां जायेते। अतएव तेनोक्तं रस: नोत्पद्यते न प्रतीयते।

भट्टनायकानुसारं भावकत्व - व्यापारेण काव्यार्थस्य साधारणीकरणं जायते तथा भोजकत्वनामक

१.रसगंगाधरे - १२४ पृष्ठे प्रथमानने।

तृतीयव्यापारेण सामाजिक: साक्षात्कारात्मकं रसं भुनक्ति।

एतावेव भट्टनायकस्य साधारणीकरणात्मकभावकत्वभोजकत्वव्यापारौ ।। सरगंगाधरे भट्टनायकसम्मतुं रसस्वरूपमुपन्यस्यति '' तस्मादभिधया निवेदिता: पदार्था: भावकत्वव्यापोरणागम्यत्वादिरसविरोधिज्ञान - प्रतिबन्ध - द्वारा कान्तात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेनावस्थाप्यन्ते। एवं साधारणीकृतेषु दुष्यन्त - शकुन्तला - देश - काल - वयोवस्थादिषु पड्गौ पूर्वव्यापारमहिम्नि तृतीयस्य भोगकृत्वव्यापारस्य महिम्ना, निगीर्णयो रजस्तमसोरूद्रिक्तसत्वजनितेन निजचित्स्वभावनिर्वृतिविश्रान्तिलक्षणेन साक्षात्कारेण विषयीकृतो भावनोपनीत: साधारणात्मा इत्यादि स्थायी रस:।।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

ग्रन्थ का नाम	**व्याख्याकार / सम्पादक**	**प्रकाशक**	**वर्ष**
रसगंगाधर	श्री मदनमोहनझा	चौखम्भा सं.	१९८७
चित्रमीमांसा	श्री जगदीशचन्द्र	चौ. सं. सी.	१९७१
कुवलयानन्द	डॉ. भोलाशंकर व्यास	चौ. वि. भ.	१९९२
चन्द्रालोक	डॉ. चन्द्रमौलि द्विवेदी	भारतीविद्यासंस्थान	१९९१
रसगंगाधर	भट्टमथुरानाथशास्त्री	मोतीलाल	१९८२
हर्षचरितम	श्रीकान्त पाण्डेय	ज्ञानप्रकाश (मेरठ)	